

Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu

Tiiu Jaago (Tartu Ülikool), 2009

4. Teadus(aja)loo võrdlevaid vaatlusi

1. näide

Traditsiooni mõiste muutumine regilaulu uurimise näitel

Lähtun alljärgnevas Pertti Anttose esitatud traditsiooni mõiste teisenemisest 20. sajandi vältel: sajandi alguses märkis „traditsioon” stabiilsust, mis loodi vastukaaluks muutusi tähistavale modernismi mõistele; 20. sajandi lõpus mõistetakse „traditsiooni” kultuuri järjepidevuse metafoorina, mis võimaldab traditsioonilist näha ka modernsuses. Vaatlen lähemalt 1960. aastate regilaulu-uurimuslikke tekste (eriti Eduard Laugaste ja Udo Kolgi töid) võrdluses tänapäeva uurimustega, et jälgida traditsiooni mõiste muutumist kõnesoleval perioodil. Eeldan, et just selleaegsetes (1960. aastate) teoreetilistes arutlustes on nähtav traditsiooni-kontseptsiooni muutumine.

Mis on „traditsioon“?

20. sajandi teise poole alguses kasutati traditsiooni mõistet pärimuse või laulu kui terviku märkimiseks. Sajandi lõpul kasutatakse mõistet „traditsioon“ ühelt poolt laulust väiksemate üksuste, nagu laulu mõne struktuuriosa, sõnaseoste vms märkimiseks, teiselt poolt teatud laululoomisvõtete ja laulmistava märkimiseks.

Eduard Laugaste ülevaateartiklitest ja õpikutest (avaldatud 1960. aastatest 1980. aastateni) ilmneb, et:

- **traditsioon** on laulude kogum, kusjuures laulude algne teke on individuaalne, kuid traditsioonis püsivad need tekstid kollektiivi omaksvõtul ja indiviid ei suuda traditsiooni muuta
- **improvisatsioon** on traditsiooni varieerumise võimalus juhul, kui kollektiiv need muutused omaks võtab
- improvisatsioon, mis on indiviidi-tasandiga seotud mõiste, saab toimuda traditsiooni raames juhul, kui traditsiooni mõistetakse teksti elukeskkonnana
- **traditsioon** on midagi, mis kandub põlvest põlve või eakaaslaselt eakaaslasele (Laugaste 1962; 1972).

Neist väidetest ilmneb, et traditsioon on midagi kompaktselt, terviklikku ja selgesti piiritletavat. Traditsiooni kujunemisel on esil kollektiiv(sus) ja mitte indiviid. Seda kinnitab mõneti Juri Lotmani väide: kirja tulek „avas individuaalse loomingu ajastu”. Seni sai alal hoida vaid seda, mis oli läbi käinud „kollektiivse mälu tsensuurist ja lülitus traditsiooni” (Lotman 1999: 96). Laugaste traditsiooni mõiste sobis seega selleaegse üldteoreetilise seisukohaga, mille järgi rahvaluule kuulus suulisse (kirjakeelsesse) kultuuri.

21. sajandi alguses ilmunud artiklite kogumikud regilaulu-uurimisest keskenduvad varasemast enam rahvaluule piirialale jäävatele nähtustele. Ent selle kaudu kerkib esile hoopis küsimus, kas need ongi üldse rahvaluule piirialad?

Näiteks vaatleb Paul Hagu oma artiklis Anne Vabarna tekste, suhestades neid setu laulutraditsiooniga. Kui Paul Hagu artiklit lugeda traditsioonikäsituse vaatepunktist, tuleb esile, et Anne Vabarna „eepiline looming” sisaldab setu „laulutraditsiooniski tuntud võtet pikkida sündmustikku dialooge ja otsese kõne repliike või vahendada nende abil oma suhtumist toimuvasse” (Hagu 2004: 24). Anne Vabarna looming on seega käsitletav küll individuaalloominguna, kuid selle loomingu taha asetub traditsiooni väga hea tundmine, kusjuures „traditsioon“ tähendab siin nii laululoomevõtteid kui ka teemasid: „Anne

Vabarna ei kasuta samasuguste situatsioonide kirjeldamiseks kord juba leitud ja seejärel kinnistunud püsivat eepilist mentaalset teksti, vaid ta genereerib oma uutes lugulauludes teksti aina uuesti, tuginedes perfektsele setu pulmakombestiku ja laulutraditsiooni valdamisele ning sealt pärit multivormide oskuslikule varieeritud kasutusele.” (Hagu 2004: 24.)

Andreas Kalkuni artiklist, milles käsitletakse Anne Vabarna autobiograafilisi laule ilmneb, et kui uurija lähtekohaks ja eesmärgiks on uurida neid laule tüpoloogilisest vaatepunktist jälgides, on tegemist küllalt ebamugava materjaliga: „Abstraktsed laulutüübid võivad saada konkreetse lauliku esituses vägagi individuaalseid tähendusi ja samamoodi võib improvisatsiooni koosneda ainult traditsioonilistest värssidest” (Kalkun 2004: 29). Improvisatsioon võib koosneda traditsioonilistest värssidest – selline seisukoht ei oleks mõeldav eeltoodud teoreetilises kontekstis, mida tsiteerisin Eduard Laugastele viidates. Samas võis aga laulude empiirilisest analüüsist selline tähelepanek, küll äärejoonelisena, esile kerkida ka 1960. aastatel (Tedre 1964: 84).

Lauliku individuaalsuse ja traditsiooni seoste teema kõrval on samas artiklite kogumikus esindatud ka traditsiooni regionaalsuse teema. Näiteks Liina Saarlo (2004) käsitleb Kodavere traditsiooni, mis asetub Põhja-Tartumaa traditsiooni ja see omakorda lõunaeesti traditsiooni.

Järgmises kogumikus „Regilaul – esitus ja tõlgendus“ (2006) on juba otsesed küsimused traditsiooni mõiste kohta. Nii mainib Aado Lintrop kogumikku sissejuhatavas artiklis „nõukogudeaegse folklooridefinitsiooni kolmainsust”, milleks oli kollektiivsus, traditsioonilisus ja suulisus, „kusjuures üht selle komponenti, traditsiooni, on väga raske piiritleda, sest laias laastus on kõik meie ümber ja sees toimuv mingis mõttes traditsiooniline” (Lintrop 2006: 7). Traditsiooni (nii nähtuse kui ka mõiste) sellisest hajutatusest johtuvalt esitab ta küsimused: „kas regilaul on või ei ole ajas muutuv fenomen ning millised on need piirid, mille raames muutudes on võimalik regilauluks jääda” (Lintrop 2006: 8). Sellest tsitaadist nähtub, et regilaulu-uurimises on (põlvest põlve) püsiva otsimise asemel esile tõusnud küsimus traditsioonis toimuvast

muutumisest, ent mitte lihtsalt muutumisest, vaid muutumisest sel määral, et saaks rääkida siiski rahvaluule püsimisest äratuntaval määral.

Kui 1960. aastatel püstitati ülesanne leida regilaulu püsivad (stereotüüpsed) elemendid, et selle kaudu tekstide genuiinsed seosed välja selgitada (NB tekstide, mitte traditsiooni üksikosade!), siis sajandi lõpuks ja tänapäeval on esil küsimused sellest, mis traditsioonis selle kõige üldisemas mõttes muutus (laululiigiti, teemade esiletulekud või taandumised, funktsioonide muutused jms).

Mis on traditsioonis püsiv ja mis muutuv, kui traditsioon ei ole mõistetav pelgalt laulude kogumina, vaid võtete ja loomisüksuste kogumina, millest iga ajastu laulik võis luua oma individuaalsust kandvaid traditsioonilisi laule – see muutub regilaulude analüüsi üheks põhiküsimuseks. Näiteks Karuse lüüriliste pulmalaulude analüüs näitas, et laul kui tervik peegeldab pigem lauliku individuaalsust kui lokaalse traditsiooni ühtsust. Korduvusi (traditsiooni püsivaid osi) leiab mikrotasandilt, seda nii temaatiliste vormelite (motiivide) valikul (nt *Poola* seostub alati *sõjaga*) kui ka värsikorduste tasandil (Jaago 2006: 99-100). Karuse lüroepika, nagu pulmalüüririkagi on iga lauliku tekstina erinev (s.t neis on esil lauliku individuaalsus). Samas on aga lüroepikas lokaaltraditsioonis kinnistunud valmis värsistruktuure rohkem kui lüürikas. Need võivad teksti paigutada vabalt (nii valiku kui ka koha mõttes). Korduslauludes esinevad kinnistunud värsid või värsiosad siiski kindlas positsioonis (jutustust ja taasjutustust liitvas vormelis *nuttus koju ja kohtumine vanematega*; või laulu lõpus *troosti osas*) (Jaago 2007). Seega lüürikas moodustavad laulikute repertuaari ühisosa värsist väiksemad üksused, lüroepikas aga samad teemad ja paralleelvärsirühmad.

Millal ja miks toimusid muutused traditsiooni mõiste teaduslikul käsitlemisel?

Võib küsida, millal ja mis asjaoludel võis välja kujuneda traditsiooni käsituse teisenemine. Kuigi seda ei saa esiletulevalt jälgida avaldatud töödes, ilmneb kirjeldatud sisepinge juba 1960. aastatel. Nimelt on see jälgitav Udo Kolgi regilaulu-uurimuslikus

käsikirjas, mida ta kavandas kirjutada oma väitekirjaks. Eriti huvitavad on siinses kontekstis tema konspekteritud kolleegidelt saadud tagasiside oma tööle. Need märkmed pärinevad töö arutelu koosolekutelt 1960. aasta 28. juunist ja 1964. aasta 14. maist ning 5. juulist. (Udo Kolgi käsikiri koos konspekteritud märkmetega asub Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas.)

Udo Kolgi töös pühendatakse värsisise vormelite fikseerimisele ühe lauliku Liisu Mägi (Puru Liisu) laulurepertuaaris. Üldteoreetiliselt on töö teemaks regilaulu (rahvaluule) variaablus. Juba selline rõhuasetus (variaablus on ju mõistetav kui kõrvalekalle traditsioonist) viitab folkloristide huvile pärimuse muutumist iseloomustavate nähtuste vastu 1950. aastate lõpul, 1960. aastatel.

Udo Kolk toob oma märkmetes esile kolleegide kriitika. Väidetakse, et ühe lauliku repertuaari põhjal ei saa uurida stereotüüpsust, sest kordumine peab esinema kindlasti mitmel, mitte ainult ühel laulikul; ka ei saa ühe lauliku põhjal uurida variaablust, sest „on tarvis [välja tuua] lokaalsed erijooned ja veel ka tüpoloogilised erijooned”; ühe lauliku repertuaari saab uurida vaid üldise lokaaltraditsiooni taustal.

Eduard Laugaste, Udo Kolgi juhendaja järgi vastandub traditsiooni mõistele improvisatsioon. Variaablus tekib improvisatsioonide käigus. Variaabluse üheks põhjuseks on traditsiooni nõrkus. Nii tekivad nn „ise loodud” laulud, mis individuaalloominguna vastanduvad traditsioonilistele lauludele. „Olgu laulik nii tugev kui tahes, lokaaltraditsiooni muuta õnnestus tal harva. Oma laulumaterjali kasutada ja kohandada suutis enamasti iga laulik,” väidab Laugaste (1972: 260). Nagu üldiselt nihutab laulude praktiline analüüs teoreetilisi rõhke teisale, nii on see ka Udo Kolgi tööga seoses: see, mis 1960. aastate alguses kriitikute tähelepanu köitis, jõudis hiljem regilaulu uurijate töödessa ja veendumustesse ikkagi.

Mis suunas (või miks) traditsiooni mõiste on muutunud?

Eduard Laugaste järgi on rahvaluule seotud kolme rahvaluulele olemusliku tunnusega („kolmainsusega”, kasutades Aado Lintropi sõnastust): kollektiivne, traditsiooniline ja suuline. Mida lähemale sajandi lõpule, seda enam taandub „suulisuse” nõue. Samal ajal tulevad üha enam esile üksikisiku (individuaalsuse, improvisatsiooni) ja muutumiste (variaabluse) osa rahvaluule uurimises. Kuid regilaul on suulise kultuuri nähtus ja selles mõttes võib siiski küsida, miks toimusid analoogilised nihked ka regilaulu-uurimises? Kirjeldatud suundumus teaduses on ühelt poolt seotud teaduse seesmise arenguga (millele viitab eelkirjeldatud Udo Kolgi uurimus), teiselt poolt aga ka ühiskonnas toimunud muutustega: ilmselt toovad pöördelised ajaperioodid kaasa suurema huvi muutuste vastu ka nt regilaulu-uurimises.

Regilaul kui traditsioon on süsteem, mille raames toimusid pidevalt süsteemi kõikide osade arengud (see puudutab laulude funktsioone, keelt, muutusi parallelismi moodustamise loogikas jms), ent need arengud ei toimunud sama kiiruse ja sama suunaga sünkroonselt. Lisaks seesmistele muutustele kujundasid regilaulutraditsiooni muutumisi ka laulude seotus kultuuri teiste valdkondadega. Näiteks pulmakombed koos laulmistega (või ilma) ja selle taha asetuv demograafiline käitumine, elustiili muutustest tulenevad muutused, reformid ühiskonnas jms. Selliste teemade püstitamise tõttu on vaja ka uurimisküsimusi traditsiooni püsimisest ja muutumisest analüütiliselt eristada, nt vaadelda teemade ja funktsioonide püsimist ja muutumist; laulu struktuuri erinevate osade muutumist ja püsimist; vormelite püsimist ja muutumist jne – süvenedes üha väiksematesse üksustesse. Ülo Tedre jaoks 1960. aastate alguses paradoksaalsena näiv tõsiasi, et: „pigemini on improviseeritav terve laul kui üksikvärss“ (Tedre 1964: 84), on edaspidiste uurimuste kaudu uurijat üllatava ääremärkuse kohalt jõudnud uurija teadmiste keksmesse.

Kirjandus

Anttonen, Pertti J. 2005. Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Studia Fennica: Folkloristica 15. Helsinki: Finnish Literature Society.

- Hagu, Paul** 2004. Anne Vabarna eepika loomeprintsipidest. – Regilaul – loodud või saadud? Toim Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 9-27.
- Jaago, Tiiu** 2006. Lõuna-Läänemaa regilaulust sotsiaalajaloolises kontekstis. – Läänemaa Muuseumi toimetised X, lk 85-108.
- Jaago, Tiiu** 2007. Karuse lüroepilised regilaulud traditsiooni järjepidevuse vaatepunktist. Käsikiri autori valdustes.
- Kalkun, Andreas** 2004. Anne Vabarna nina. Tõest ja valest seto naise autobiograafilistes lauludes. – Regilaul – loodud või saadud? Toim Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 29-49.
- Laugaste, Eduard** 1962. Eesti regivärsi struktuuriküsimusi. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 117. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 25-70.
- Laugaste, Eduard** 1972. Rahvalaulik eesti traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18, lk 235-262.
- Lintrop, Aado** 2006. Saateks. Kas regilaul on surnud? Regilaul – esitus ja tõlgendus. Toim Aado Lintrop. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 23. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 7-11.
- Lotman, Juri** 1999. Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund,
- Saarlo, Liina** 2004. Põhi ja lõuna. Regilaulude piirkonnad Kodaveres. Regilaul – loodud või saadud? Toim Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 193-223.
- Tedre, Ülo** 1964. Stereotüüpiast Karksi rahvalauludes. – Eesti rahvaluulest. Toim Veera Pino, Ülo Tedre, Richard Viidalepp. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 52-86.

2. näide

Situatsioonianalüüsist kontekstianalüüsini

1960. aastate lõpus, 1970. aastate alguses töötas Aino Laagus eesti metshaldjatekstide põhjal välja situatsioonianalüüsiks nimetatud meetodi, mis teoreetiliselt rajanes strukturalismile ja on seotud Juri Lotmani ning Tartu-Moskva koolkonna töödega samast perioodist.¹ Juri Lotman vastandab teksti strukturaalanalüüsi positivismile, viidates teksti osa ja terviku omavaheliste seoste mõtestamise erinevustele: „Niisugusel analüüsil [T. J. strukturaalanalüüs] ei tajuta teksti teda moodustavate osade mehhaanilise summana ja nende elementide „eraldiolek” kaotab absoluutse iseloomu – iga element realiseerub vaid suhtes teisega ja kogu teksti struktuuritervikuga. Selles mõttes on strukturaalanalüüs vastunäidustatud positivismi atomaarsele-metafüüsilisele traditsioonile XIX sajandil ning on kooskõlas meie aastasaja teadusotsingute põhivaimuga ” (Lotman 1991 [1972]: 32). Sellest tsitaadis tuleb esile positivistliku ja konstruktivistliku ettekujutuse erinevustest osa ja terviku seoste mõistmisel: esimesel juhul domineerib arusaam tervikust kui üksikosade kooslusest, teisel juhul on osa ja terviku seos suhteline ning mõistetav ainult teineteise kaudu.

Teksti täppisanalüüs tüpologia loomisel

Miks tekkis vajadus sellise meetodi järele? Eesti (Euroopa) filoloogikeskuses folkloristikas keskenduti rahvajuttude uurimisele nende alaliikide kaupa. Eestis oli selle eesmärgiks rahvaluuleliigi raames tekstide tüpoloogiline korrastamine, kus tüpologia rajanes ettekujutusele tekstide genuiinsest seotusest. Tekstide tüpologiseerimisel võeti üha enam kasutusele teksti täppisanalüüsi meetodeid. Eesti folkloristikas annavad pärimustekstide täppisanalüüsi otsinguist märku (programmilised) artiklid, milles keskendutakse põhiliselt tekstikriitikale, ent kasutatavad meetodid rakendavad vähem või

---

¹ Strukturaalfolkloristika kujunemist Nõukogude Liidus seostab vene folklorist Sergei Nekljudov „radikaalsete muutustega humanitaarteadustes 1950. aastate teisel poolel ja 1960. aastate alguses. Just siis andis energiliselt endast märku uus uurimissuund, mis seadis eesmärgiks täpsete meetodite kasutamise ühiskonnateadustes [---] mis pidi viima [---] tekstide rangema analüüsini” (Nekljudov 2003: 29). Isikulooste narratiivide struktuuri tänapäevasel ingliskeelses kultuuriruumis rõhutatakse sotsioloogist William Labowi 1972. aastal ilmunud teose *Language in the Inner City* tähendust (vt Patterson 2008: 22).

rohkem ka teksti struktuuri analüüsi (vt laulude alalt nt Laugaste 1962; Tedre 1964; lühivormide uurimisest vt ülevaadet Krikmann 2001). Ka Aino Laaguse kõnesoleva töö üheks (kaugemaks) eesmärgiks on situatsioonianalüüsi tulemusi rakendada tekstide tüpologiseerimisel, sest ta küsib: „Kui aga kõik [haldja-] teksti moodustavad komponendid võivad muutuda, mis on siis uskumuslike jutustuste invariantne osa? Milliste tunnuste alusel on võimalik eri elementidest koosnevaid tekste ühistesse tüüpidesse koondada?“ (Laagus 1973: 405-406).

Aino Laaguse uuritavad haldjatekstitid olid oma tekstiomadustelt vägagi eriilmelised: žanriliselt olid need peamiselt muistendid ja usundilised teated; tekstis edasiantava teabe poolest võisid need pakkuda nii pikemaid olukirjeldusi kui ka elamusmeenutusi, nii lühiteateid kui ka vihjeid. Uurija ette kerkis küsimus, kuidas analüüsida metshaldjateadmuse sisaldavaid, kuid erinevate rõhuasetuste, erineva pikkuse ja stiiliga tekste kui ühtset tekstikorpust. Oma töö erinevust varasematest uurimustest näeb ta faktis, et seni koondati tähelepanu teatud tahkudele (nt usundiliste tekstide tegelastele nagu näkk, kratt jne ning nendega seotud kujutelmadele) ja muu andmestik jäi tagaplaanile. „Kui aga tahame neist tekstidest saada autentseid teadmisi, tuleb arvesse võtta kogu tekstis sisalduv andmestik“ (Laagus 1973: 404). Töö tulemusena jõudis Aino Laagus tõdemuseni, et üldine metshaldjateadmus võimaldas jutustada (tõestisündinud) lugu, tulenevalt jutustamisolukorrast. Seega ei rajane need tekstid mitte niivõrd (mõtetes) valmis jutustustele, vaid teadmiste tõi elust, mida sai igal esitusel vastavalt luua.

Situatsioonianalüüs kontekstianalüüsi vaatepunktist

Situatsioonianalüüsis jaotatakse tekst struktuurseteks osadeks vastavalt järgnevale skeemile: esmalt **tegevussituatsioon**: jutustatav tegevus, tegevusaeg, -koht (ruum), kogeja, haldjas, atribuudid (nt haldja kuju tunnused, olukorras kaasa mängivad esemed jms), tekstiväline komponent (nt tekstis sõnastamata käitumisreeglid, mida pärimusrühm tundis ja mille vastu eksimine kutsus pärimuse kohaselt esile teatavad tagajärjed), teiseks **teatamissituatsioon**: teatamisaeg, ja -koht, teataja suhtumine juhtumisse, tegevussituatsiooni teadmine ja edasiandmine, kõnelemise eesmärk. Selline kahene jaotus

– tegevussituatsioon ja teatamissituatsioon – viitab vajadusele eristada jutuväline sündmus (mis saab aluseks jutusündmusele) jutustamisest kui sündmusest (mida kujundab jutustamisolukord, sh jutustaja ja kuulajate ning vestluspartnerite osa jutu kujunemisel).

Jutustamisolukorra lisamine analüüsiviisi muudab situatsioonianalüüsimeetodi lähedaseks hilisematele (1990. aastate) kontekstikesksetele jutuanalüüsi meetoditele. Ka need meetodid rakenduvad tõsielusündmus-juttudele. Erinevalt situatsioonianalüüsist ei keskenduta aga enam kirjas fikseeritud suhteliselt lühikese teksti omadustele (kuna reeglina analüüsitakse tunduvalt pikemaid tekste ja sama loo arenguid erinevate esituste protsessis). Ühtlasi pühendatakse kontekstikesksete meetodite puhul enam tekstide tähendustele, seda nii jutustajate, kuulajate kui ka uurijate seisukohalt (kuna huvikese asetub tekstiomadustelt endilt tekstide sotsiaalsele rollile).

Põhimõtteliselt võib situatsioonianalüüsi teatamissituatsioonis eristada kahte tasandit: esmalt kogemuse jutustamine pärimusrühma raames (see on protsess, kus individuaalselt kogetud fakt seotakse sotsiaalse kogemusega) ja teiseks juba järgnevad jutustamised, sh jutustamine rahvaluulekogujale. Viimast nimetab Aino Laagus teatamissituatsiooni piirijuhuks, kuid just nii sündinud tekste Aino Laagus praktikas analüüsibki.

Milliseid küsimusi esitatakse situatsioonianalüüsi, milliseid kontekstianalüüsi puhul? Alljärgnevalt toon sellekohase näite. Valisin ühe haldjateksti (siiski mitte metshaldjast, vaid kääpast), mis on salvestatud 1990. aastal rahvaluule kogumispraktikal Läänemaal. Esitlen seda esmalt Aino Laaguse situatsioonianalüüsi kasutades, kuid viitan ka hilisematele tõsielujututuste uurimisele omastele mõistetele nagu „elamuslugu”, „kogemuslugu”.² Sejärel analüüsin seda kontekstikesksest vaatepunktist.

---

² Sandra K. D. Stahli mõiste *personal experience stories* on eesti keelde tõlgitud „isikliku kogemuse jutt“ (Stahl [a-ta]), ent seda mõistet võib mugandada ka kui „elamuslugu”, „kogemuslugu”; Mare Kalda (2006) kasutab terminit „elamust / kogemust kajastav isikulugu”. Isikulugude uurimisel ingliskeelse termini *experience* tõlkimisprobleemidele pühendab tähelepanu ka nt soome uurija Ulla-Maija Peltonen (2008): ta väidab, et ingliskeelses teaduskirjanduses kasutatav sõna *experience* on kohati tõlgitav „elamuse”, kohati „kogemusena”.

Näide situatsioonianalüüsist

Jutustaja arutleb uskumisküsimuste üle (*ma ei tea, kas teie usute, aga ma räägin tõsiselt; vaata, vanad inimesed uskuid niisuguseid asju, mina ei uskunud*). Ühtlasi on siin nähtaval sündmuse erinevad tasandid: ta esitab oma eksimisloo kui jutusündmuse (**tegevussituatsioon**), eksimisest vanaemale kõnelemise kui uue sündmuse (**teatamissituatsioon**), ja ühtlasi on omaette sündmuseks, teatamissituatsiooni üheks ilminguks, ka selle loo jutustamine rahvaluuleüliõpilastele 1990. aastal (**teatamissituatsiooni piirijuhtum**).

Tekstis sisaldub jutustaja **elamuslugu** (see, mis jutustaja öeldu kohaselt tõesti juhtus) ja nii jutustaja individuaalne kui ka pärimusrühma kollektiivne **kogemuslugu** (mida niisugustest asjadest järeldati ja mida ta sellest ise arvab). Jutt põimib elamus- ja kogemusloo ühitamise abil argielulisuse maailmapildiga. Sellele lisandub viide tõsielule (jutuvälisele tegelikkusele), sest jutustaja veenab kuulajaid: see lugu on tõesti sündinud (*ma räägin tõsiselt*; ta näitab täpselt tegevusaega ja kohta, mis on loogiliselt reaalsed, lisaks pakub ta selle paiga lühiajaloo – *palju-palju aastaid tagasi olnud seal...*).

Seda ma räägin. Ma ei tea, kas te usute nüüd mu juttu või ei usu. Aga ma räägin tõsiselt. Seal [T. J. Maidlas, Läänemaal], kus need [arheoloogilised] kaevamised on, seal on kääpaaugud. Minu vanaema rääkis, et palju-palju aastaid tagasi olnud seal väga jõukas talu, väga rikkad inimesed olnud seal. Aga need surid ära ja muist aeti laiali.

[Jutustaja joonistab paberile tegevuspaiga: kus on Lubja talu, kus kääpaaugud, kus männimets, Sillaotsa talu ja Liisu enda kodu.] *Lubja talus olin ma töö lõpetanud novembri õhtal linu puhastamas. Mul oli töötasuks saada üks puud rukkijahu. Vanaema andis mulle koti ja ütles, et mine too ainult 20 naela, mis sa tervet puuda tood. Aga peremees ütles, et sa oled tugev tragi tüdruk, paneme puuda sulle kotti. Oleks ma nüüd 20 naela võtnud, siis oleks kotisuu olnud nii [näitab käega, et kotisuu oleks olnud kokku seotud piisavalt pikalt ja ta oleks saanud seda üle õla kanda nii, et ta ei oleks pidanud olema kummargil]. Aga tema pani selle mulle niiviisi õlale, ja mu käsi oli sedamoodi ja läksin otse edasi otseti. Kuuvalge oli ka ja mina hakkasin üle põldude tulema. Tea kas oli kilomeeter maad niimoodi otse. Nägin, need suured puud veel paistsid. Tulin ja lasin koguaeg laulujoru sedamoodi...*

Järsku vaatan, mina olen kusagil õues, aknad on valged, kuskohas ma olen. Võtan siis õla pealt ära, võtan seasi kaenlasse – no kuskohal ma olen? Aga siis selle talu koerad hakkasid haukuma ja siis ma sain aru, et ma olin siia kohta tulnud [näitab oma joonisel Sillaotsa talu]. No mismoodi ma ikka läksin?

Ja siis ma tulin koju ja räägin vanaemale, et näe, misuke asi mul oli. Vanaema ütleb: sa astusid kääpa teeraja peale. Siis vanaema ütles veel, et kui sa oleksid üle teeraja astunud, siis ei oleks olnud. Aga et sa just teeraja peale astusid, sellepärast eksitas. Vaata, vanad inimesed uskusid niisuguseid asju. Mina ei uskunud.

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv: EKRR [eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu] I 90, lk 113-128. Jutustanud Eliise Tamm (1904-2002) 1990. aastal Ristil. Jutusündmus leidis aset Kullamaa kihelkonnas Maidlas, vahetult pärast Esimest maailmasõda. Tekst on helisalvestuse ümberkirjutus. Kogujad, eesti filoloogid I kursuse üliõpilased Mari Koik, Jakko Väli, Terje Kruusimaa.

Aino Laagus (1973: 405) toob välja järgmised tekstitunnused: metshaldja muistendid kui „uskumuslikud jutustused [on] üles ehitatud argisündmustele, mis toimuvad reaalses geograafilises ruumis”, nii nagu ka eeltoodud näitetekstis: jutustaja tuli novembri õhtul Lubja talust linu puhastamast koju. „Nende juttude aluseks on otseses või kaudses tähenduses reaalne käitumine ja kogemus”, mis samuti on eeltoodud loos nähtav. Tõsielusündmus neis lugudes esitatakse väljaspool kahtlust olevana. Selleski veenab meid jutustaja jätkuvalt: *kas te usute mu juttu või ei, aga ma räägin tõsiselt; palju-palju aastaid tagasi olnud seal jõukas talu...; ja siis ma tulin koju ja rääkisin vanaemale; vanad inimesed uskusid niisuguseid asju.* Jutustamise eesmärgina toob Aino Laagus esile vajaduse „informeerida teisi kollektiivi liikmeid oma kogemustest, võrrelda oma kogemust teiste kogemustega.” Eeltoodud jutustuses esitatakse see nii: minategelane kõneleb temaga juhtunust vanaemale, kelle sõnade kaudu viiakse see jutustatud üksikjuhtum suhtesse pärimusrühma teadmiste ja kogemusega. Tõenäoliselt ei ole siin rääkimise ajendiks mitte niivõrd uskumuslik kogemus, kuivõrd üllatus eksimisest, sest jutustaja rõhutab loo lõpus, et ta ei uskunud niisuguseid selgitusi. See omakorda osutab asjaolule, et sama pärimusrühma raames (teatakse kääpalugusid) on esindatud erinevad

suhtumised pärimusse (kas uskuda kääpa teerajale astumisest tingitud eksitamist või mitte).

Eeltoodud ekskursist nähtub, et situatsioonianalüüs rakendub tekstidele, mida iseloomustab:

- nende lugude seotus tõsielujuhtumiga
- eesmärk jagada oma elamusi ja kogemusi ning võrrelda neid pärimusrühma liikmete omadega (mis tähendab ühise teadmuse loomist, oma kogemuste suhestamist üldiste teadmistega)
- nende omadus jutustamise kaudu kas kinnistada või vaidlustada teatud arusaamasid, kujundades kohalikku pärimustraditsiooni.

Aino Laaguse eesmärk on kirjeldada erinevaid tõsielukogemusi sisaldavaid usundilisi tekste ühtsetelt alustelt: kuidas leida ühine nimetaja tegevustele, tegevuskohtadele, tegevusajale – igas jutustatud tekstis on need tõsielusündmuse kordumatusest tulenevalt erinevad.

Metshaldjatekstide ühtseks tunnuseks (teate sisuks) on Aino Laaguse järgi situatsioon: „Muutuvad küll elemendid, mis kuuluvad situatsiooni, kuid situatsioon ise jääb enamvähem muutumatuks: inimene astub kontakti üleloomuliku olevusega, haldjaga. Teated metshaldjate kohta kujutavad endast märke, mis modelleerivad tegelikke või mõeldavaid situatsioone, kus inimene näeb, kuuleb, kogeb haldjat, tunnetab tema olemasolu” (Laagus 1973: 406).³

Kuigi situatsioonianalüüsi raamid pakkusid midagi olulist ka lihtsalt ühe teksti lähivaatluseks, on situatsioonianalüüsiks vaja juurde otsida teisi kääpatekste, sest meetodi tuum peitub samasisuliste tekstide omavahelises võrdlemises.

---

³ Situatsiooni mõiste Aino Laaguse töös on analoogiline Madis Arukase lüroepilise regilaulu stseeni-käsitlusega, kus stseen – regilaulu struktuuri üks tasandeid – seostub nt ruumipunktidega, kus teatud tegevus saab toimuda (Arukask 2003: 116-117).

Jutustamisolukord uurimisobjektiks

Kuhu selles analüüsis asetub rahvaluulekogujale rääkimise situatsioon ja kuidas mõjutab loo teaduslikku tõlgendust fakt, et analüüsitakse kirja pandud suulist esitust? Need küsimused ei ole situatsioonianalüüsile omased, sest rõhud asetuvad mujale: situatsioonianalüüs kohandub kirja pandud (või ka kirjutatud) tekstidele, kus sõna- ja fraasitasandite võrdlemise kaudu uuritakse teksti tunnuseid. Kuid vaikiva eeldusena on see teema siiski situatsioonianalüüsis olemas, seda teatamissituatsiooni mõiste kaudu.

Just „teatamissituatsioon” lähendab Aino Laaguse väljatöötatud uurimisviisi pärimuse kommunikatiivsete aspektide uurimisele: teksti sellel tasandil ilmnevad uskumuste sotsiaalsed tahud ja nende tähendusmuutused. Situatsioonianalüüs, seostudes jutustamisega tõsielukogemusest, annab viiteid jutustamise osale just nende seikade valikus, mida uurija saab fikseerida salvestatud tekstist.

Situatsioonianalüüsi sellele tahule kui uurimismeetodile pakuvad paralleele näiteks Skandinaavia biograafiliste jutustuste uurimused, milles rõhutatakse, et „sündmused narratiivis ja jutustamine [ise] kui sündmus, ei ole üks ja seesama” (Marander-Eklund 2006: 142; vrd Palmenfelt 2006). Neis töödes lähtutakse Katharine Galloway Youngi uurimusest *Taleworlds and Storyrealms. The phenomenology of narrative* (Jutumaailmad ja loo-väljad: narratiivi fenomenoloogia, ilm 1987), kus autor pakub analüütilise mudeli jutu (konkreetses tekstis sõnastatu), loo (jutu aluseks olevad sündmused, jututraditsioon, teadmised juhtunust ja esitusviisidest) ja vestluse (loo jutustamisolukord) omavaheliste seoste kirjeldamiseks. Kirjeldatud lähenemisviisid võimaldavad elukogemuslugude analüüsis pöörata enam tähelepanu kas ühele või teisele eeltoodud tasandile tekstis, samal ajal nende tasandite omavahelist seotus silmas pidades.

Uurija, kes analüütiliselt eraldab tekstis olemasolevad loo, sündmuse ja jutustamissituatsiooni tasandid, saab keskenduda jutustatavate sündmuste valikule (millest räägitakse, millest vaikitakse konkreetses situatsioonis nagu näiteks intervjuerimine uurimuse tarbeks) ja nende valikute põhjendusele (nt Palmenfelt 2006)

või jutu tegelasrollidele, mida jutustaja kontrollib ja kujundab (Marander-Eklund 2006)⁴. Tegelasrollide analüüsile keskenduv lähenemisviis assotsieerub omakorda vene struktureaal-semiootiliste tõsielu-jutustuste uuringutega, kus kasutatakse mõistet „eludramaturgia”: tõsielujutu tegelased ja sündmused seostatakse lugedes nii, et tegelased saaksid täita teatud rolle (Nekljudov 1998, vrd Lotman 1991: 366-385).

Kui tõsielujutustusi ei analüüsita erinevaid tasandeid (lugu, tekst, vestlus) ja nende vahelisi seoseid arvestades, ei olegi võimalik mõista tõsielujutust peituvat tõde (fakte nende tõlgenduses). Teksti kui tegelikkuse fakti omakorda saab mõista traditsiooni (kultuuri) kaudu: lugu ei sünni mitte ainult tõsielusündmuse läbielamisest tõukudes, vaid sündmuseelset kogemust (sh ka selle sõnastused) mõjutavad tõsielusündmuse enda kogemist. Sellest tulenevalt ei kirjeldata ka jutustustes tõsielufakte ühel ja samal viisil, sest neid ei tajutudki samasugustena. Teisalt vajab jutustamine tõsielu ülekandmist sõnamaailma (vrd Hiimäe 1978, Jaago 1995, Voolaid 2001).

Kuigi situatsioonianalüüs ei võimalda leida otseselt tõsielu ja sellest jutustamise omavahelisi seoseid (erinevalt ajaloosündmustest kõnelevatest juttudest puuduvad kõrvutamiseks ju vajalikud andmed tõsielufaktide kohta), siiski võimaldab see tekstide omavahelise võrdlemise kaudu avastada traditsioonimaiseid jutustamisviise. Tõsielu ja jutusündmuste omavaheliste seoste uurimise seisukohalt osutuvad eriti olulisteks viited jutustamisolukorrale: **kuidas** sõnastatakse oma suhe jutustatavasse sündmusesse, levinud arvamustesse taoliste asjade kohta, vestluspartneri veenmine jms, mis esmapilgul jäävad jutustava sündmuse varju.

Näide kontekstianalüüsist

Situatsioonianalüüs nõuaks ühele analüüsitavale tekstile lisaks võrdluseks samalaadseid tekste, kontekstianalüüs aga enam andmeid jutustaja, jutustamisaja ja -koha, nagu ka jutustatava sündmuse aja ja koha kohta.

---

⁴ Seda Leena Marander-Eklundi lähenemisviisi on Eestis rakendanud Kerttu Maripuu (2009).

Kontekstianalüüsi seisukohalt osutuvad oluliseks näiteks

- jutustava sündmusega seotud asjaolud: toimumiskoha täpsem geograafia, täpsem toimumisaeg jms. Et seda täpsemalt mõista, on vaja lisateavet Maidlast, kus jutusündmus aset leidis: vaadata fotosid, jälgida täpsemalt jutustaja(te) ja kohalikku maastikku ning ajalugu teadvate inimeste selgitusi
- toimunu üle peetud aruteluosa jutustuses.

Alustades viimasest, hakkab näiteks silma, et Eliise Tamme loos on esil jutustaja suhe vanaemaga. Hoopis erinevalt avaneb kogukondlik maailmapilt näiteks 1890. aastal samas külas sündinud mehe päevikutele tuginevates mälestustes. Kirjeldatakse seda, kuidas välk lõi suure kivi sisse:

Sel õhtul, kui karja koju ajasime, tuli vanaperenaine põlluvärvavas meile vastu ja küsis, kas meil hirmu ka oli ja kas me seda suurt mürtsu ka olime kuulnud. „Kuulsime küll, aga midagi ei näinud. Vihma sadas!” Vanaperenaine ütles, et me ei võinudki näha, sest välk oli löönud heinamaa äärest natuke maad eemal lagedal põllul asuvasse määratu suurde raudkivisse, mille küljest oligi suur tükk eemale karanud. Läksime selle suure kivi juurde ja katsusime käega. Kivi tundus olevat veelgi soe. Teised inimesed käisid seda kivi vaatamas ja arvasid, et küll selle kivi all ikka vist mõni muistne rahalaegas peidus on, kuidas muidu välk just selle kivi sisse lõi, kuna ümberringi teisi kive ka oli. Koolmeister arvas, et see kivi pidi rohkem rauda sisaldama, siis sellepärast see kõmakas käiski. Kaarel arvas sedasama, aga siis arvasid, et kuluks õige järele uurida, vast ehk ikka ongi selle kivi all midagi peidus. Lubasid koolmeistriga selle asja edaspidi käsile võtta.

August Tarendi (1890-1971). Memuaarid I. Lapsepõlv, lk 336. Mälestused on kirjutatud 1960. aastatel peamiselt varasematele märkmetele ja päevikutele tuginedes. Käsikiri Kalev Jaagol.

Sündmusse on haaratud jutustaja ise, tema pere, teised külainimesed. Kirjeldatakse nii seda, kuidas ta ise seda sündmust karjas olles koges (esmalta ta kuulis seda äikeselööki; kivi katsudes oli see soe), siis seda, kuidas teised olid seda kuulnud ja näinud ja sellest nüüd omavahel rääkisid. Lõpuks kirjeldatakse arutelusid, miks välk just selle kivi sisse lõi: rahvapärimuse järgi pidanuks selle kivi all, mida välk kätte näitab, aarded maetud olema. Kooliõpetaja seletust mööda olla aga sellise kivi rauasisaldus lihtsalt väga suur.

Eliise Tamme loos on aga esil tema ja vanaema suhe, teised kogukonnaliikmed on küllaltki määratlematud, ettekujutuslikult olemasolevad vanaema kaudu. Miks see nii on? Et selle vastust leida, on omakorda vaja lisaandmeid. Esmalt olid kasutada 1990. aastal teised Eliise Tamme esitatud lood ja teda külastanud rahvaluuleüliõpilaste kogujapäevikud.⁵ Artikli kirjutamise ajal oli võimalus lisateavet hankida Eliise Tamme tütrelt.⁶ Asjakohaseks osutusid nii Eliise Tamme eluloosse puutuvad andmeid kui ka tütre suhtumine eeltoodud eksitamisloosse.

Eliise Tamme vanavanemad ja vanemad elasid Tallinnas. Maidlasse, vanavanemate kodukohta tuldi Esimese maailmasõja ja revolutsioonisündmuste eest. Eliise jäigi vanaemaga Maidlasse, kust ta vahetult enne Teist maailmasõda juba oma perega esialgu Kullamaale ja siis Ristile kolib. On ootuspärane, et Eliise Tamme lapsepõlveaegne maailmapilt ning kohaloo tundmine (nagu mälestustestki ilmneb) on regionaalselt mitmeplaaneline (Tallinn, Maidla) ning teisalt piiratud perepärимusega.

Veel üks küsimustering kontekstiuurimises oleks: mil määral kuulus see lugu Eliise Tamme juturepertuaari üldiselt ja mil määral oli see räägitud rahvaluuleüliõpilaste huvist just niisuguseid lugusid kuulda? Viimasele küsimusele ei saa muidugi ühest vastust anda, ent sellise küsimuse püstitamine on oma loomult konstruktivistlikest arusaamadest lähtuv. Eeldatakse, et lugu sünnib sellisena just jutustamishetke ja –olukorra toimetel, mitte pelgalt olemasoleva valmis jutu taasesitamisel. Mõneti see olemasolevatest andmetest siiski ka ilmneb. Nimelt kurдавad esimeses kursuse lõpetanud rahvaluuleüliõpilased Mari Koik, Jakko Väli ja Terje Kruusimaa oma kogujapäevikus, et „inimesed teavad küll jutustada lähemast ajaloost, aga rahvajutte ei ole ja laule enam sealkandis rahvas eriti ei mäleta”. See sõnastus viitab üliõpilaste rahvaluule välitöö-ootustele – rahvaluuleõpikust omandatud klassikaliste rahvaluuleliikide tundmisele ehk eeldusele, et kogutakse nn vanu laule, klassikalisi rahvajutte ja usundi- ning kombeloolist materjali, mille eeskujud pärinevad 19. sajandist. Viimane aga loomulikult ei toetanud 20. sajandi lõpu välitöid. Eliise Tamm oli erandiks. Kogujapäevikust ilmneb tõesti, et kääpaloo rääkis Eliise Tamm

---

⁵ Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, EKRK I 90, lk 95; 113-128.

⁶ Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas asuv Tiiu Jaago kogutud pärimusliku ajaloo materjalikogu: MK – Läänemaa 2009, Ainu Tikenberg.

rahvaluuleüliõpilaste küsimise peale. Teised tema lood, üles kirjutatud samal kohtumisel, liigitaksin perepärimuse (suguvõsaajaloo, argiajaloo) valda. Lisaks esitas ta kaheksa noorte vaheliste suhete teemalist lõppriimilist laulu ja teadis Koluvere krahvi lugusid, mida selle välitöö raames teisteltki kuuldi ja mida selle tõttu rahvaluuleüliõpilased samuti küsida oskasid.

Eliise Tamme tüdruku külastades tahtsin teada, kas tema ema on rääkinud kääpast ja sellest, et kääpa teerajale astumine (olgugi, et vanaema selgituste kohaselt) teda niimoodi eksitas. Tütar seda lugu kääpa ja eksitamise märksõnade kaudu ei teadnud ja palus mul seda lugu täpsemalt jutustada. Kui olin seda teinud, väitis ta: „See kõik on õige, sellepärast et ta ise rääkis niimoodi, kui ta kuskilt tuli, tema oli kogu aeg laulnud. Ja vanaema teadis, kui kuulis Liisi laulu, siis teadis, et Liisi tuli.” Seejärel pidas ta tõenäoliseks, et ema eksida võis, sest „need põlluvaheteed seal on kõik ühesugused, ja läks teise raja peale...”. Lõpuks kinnitab ta sedagi, et töötasuks oli toona kindlasti midagi toiduainetest vms, aga mitte raha.

On omapärane, et esmalt tundis tütar selles loos ära ema laulmise, mis folkloristile on taustateave ja ei tundu kuidagi jutusündmustikus määrav olevat. Kuid kuna tütar tundis selles, 1990. aastal rahvaluuleüliõpilastele esitatud loos ära oma emalt kuuldu (*see kõik on õige, sellepärast et ta rääkis niimoodi...*), siis võib ka järeldada, et Eliise Tamme räägitud (samad) lood tõid esile üldise teadmise erinevad aspektid, sõltuvalt jutustamissituatsioonist, sh jutustamis-eesmärkidest. Võib järeldada, et temale oli ema rääkinud selle loo argielulisest poolest, rahvaluulekogujatele aga usundilist maailmapilti esitledes. „Sama lugu” on tõik, mis seob situatsioonialüüsi kontekstianalüüsiga: teadmine kui võimalus jutustada millestki realiseerub teatud jutustamisolukorras.

Kokkuvõte

Nii situatsiooni- kui ka kontekstianalüüsi puhul ilmnes, et tõsielujutus ei ole nn varem valmis loo esitus, ja sellesse ei koondunud ka kogu teadmine asjast. Pigem on jutus leitav osa tervikteadmisest, mille avanemisulatus ja tuum sõltuvad jutustamisolukorrast.

Erinevus situatsiooni- ja kontekstianalüüsi vahel seisneb selles, et esimesel juhul keskendutakse teadmise sõnastuslikule tasandile, teisel juhul aga tõlgendusele (või õigemini: tõlgenduse teatud tasandile, mille loobki kontekst, sest kontekste võib olla ju palju – jutustava sündmuse ajalooline kontekst, pärimuskontekst, jutustamiskontekst, arhiivikontekst, teiste dokumentide kui tekstitüüpide kontekst jne).

Situatsioonianalüüs toimis teabekesksete lugude analüüsiks. Neis lugudes on jutustamisolukorra mõju teksti ülesehitusele (sh motiivide valikule) tunduvalt enam esil kui fiktsionaalsete lugude (muinasjutt, anekdoot, teatud laadi linnalood⁷) puhul.

Kontekstianalüüsis tuuakse uurimisväljale teist tüüpi tekste või teist laadi andmeid, mis võimaldavad tegelda enam teksti „ümbrusega”. Näiteks suulistele mälestustele ja ajalooarhiivi kirjalikele dokumentidele tuginev suguvõsaajaloo võrdlev uurimine joonistas välja teatud jutustamis- ja mäletamisskeemid, millest märkimisväärsim on nn aegade kokkujooks (Jaago 1995). Ajaloolise jutu-uurimise⁸ võimalusi kasutades võib fikseeritud tekstide kaudu näha loo arengut – sündmusajast jutustamiseni toimuvaid muutusi. Ilmneb näiteks, kuidas loost kaovad isiku kogemusega seotud aspektid (Kalda 2006: 101-103). Jutustaja-vaatepunktide ja dokumendi-vaatepunktide võrdlemine pakub võimalusi mõtestada ajaloosündmuste tõlgendamise järjekestvuse ja vastuolulisuse dünaamikat, mis on tingitud nii aja möödumisest kui ka uutest poliitilistest taustadest (nt Jaago 2009). Kontekstianalüüs annab võimalusi uurijale oma tõlgenduse tõenäosuslikkuse kontrolliks (vt nt Apo 2003).

Situatsioonianalüüsi ja kontekstianalüüsi võimalusi kombineerides saab aga enam jälgida uuritava allikmaterjali detaile (tekstiomadusi) ja nende omavahelisi seoseid üldisemate taustadega.

---

⁷ Linnalugude all pean antud juhul silmas olukorda, kui need rajanevad kindlale motiivile nagu vorstivabrikud (Kalmre 2007), valge laev (Tammela 2009): ühelt poolt on need küll traditsioonilised, ent aktualiseerudes teatud ajaloolises kontekstis, on need vältimatult ajastusidusad.

⁸ Ajaloolise jutu-uurimise selgitust vt täpsemalt nt Beyrer 2003.

Allikad

- Apo, Satu** 2003. Rahvapärase mõtteviisi uurimine arhiivi- ja küsitlusmaterjali abil. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 218-233.
- Arukask, Madis** 2003. Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroepiliste laulude žanr ja struktuur. *Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis* 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Beyer, Jürgen** 2003. Ajalooline jutu-uurimine. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 81-93.
- Hiimäe, Mall** 1978. Kodavere pajatused : kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jaago, Tiiu** 1995. Suulise traditsiooni eripära vaimses kultuuris. Perepärimuse põhjal. – *Pro Ethnologia* 3. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 116-121.
- Jaago, Tiiu** 2009. Valge hobuse kivi lugu. Üdrumal 22. veebruaril 1918. aastal toimunud lahing pärimusliku ajaloo vaatevinklist. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 116-144.
- Kalda, Mare** 2006. Mõisakingsepa isikukogemuse lugu. Rõngu kirikuraamatus ja muistendikogumikes. – *Mäetagused*, 35, lk 95-114.
- Kalmre, Eda** 2007. Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest. *Tänapäeva folkloorist* 7. Tartu: EKM Teaduskirjastus
- Krikmann, Arvo** 2001. Viimane pikk pilk „Proverbia Septentrionalia“ valmimisloole. – Paar sammukest XVIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 11-114.
- Laagus, Aino** 1973. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 404-412.
- Laugaste, Eduard** 1962. Eesti regivärsi struktuuriküsimusi. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 117. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 25-70.
- Lotman, Juri** 1991. Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion.

- Marander-Eklund, Lena** 2006. The Actors in Young Women's Childbirth Narratives. – Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. Ed by Anikki Kaivola-Bregenhøj, Barbo Klein, Ulf Palmenfelt. Studia Fennica: Folkloristica 16. Helsinki: Finnish Literature Society, pp140-157.
- Maripuu, Kerttu** 2009. Meeste jutud sünnitusest: mees- ja jutu-uurimuslikust aspektist. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas.
- Nekljudov, Sergei** 1998 = Неклюдов, Сергей 1998. Исторический нарратив: между реальной действительностью и фольклорно-мифологической схемой. – Вогданов, Константин, Александр Панченко (ред.). *Мифология и повседневность*. Санкт-Петербург: Институт русской литературы (Пушкинский Дом) Российской Академии Наук, с 288–292.
- Nekljudov, Sergei** 2003. Vene rahvaluuleteadus ja struktuuraalsemiootilised uurimused. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 26-36.
- Palmenfelt, Ulf** 2006. The Dark Shadow of the Un-mentioned Event. Collapsing Talewords and Narrative Reparation. – Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. Ed by Anikki Kaivola-Bregenhøj, Barbo Klein, Ulf Palmenfelt. Studia Fennica: Folkloristica 16. Helsinki: Finnish Literature Society, pp 101-116.
- Patterson, Wendy** 2008. Narratives of events: Labovian narrative analysis and its limitations. – Doing Narrative research. Ed by Molly Andrews, Corinne Squire, Maria Tamboukou. Los Angeles ja London ja new Dehli ja Singapore: Sage, pp 22-40.
- Peltonen, Ulla-Maija** 2008. Boundless experience. Taru Ülikoolis 30.10.2008 peetud loengu videosalvestus: http://193.40.32.5/Producer/2008/rahvaluule/03_Peltonen/.
- Stahl, Sandra K. D.** [a-ta]. Jutud isiklikest kogemustest. [Tõlgitud: Stahl, Sandra K. D. 1986. Personal Experience Stories. – Handbook of American Folklore. Ed by Richard M. Dorson. Bloomington, Indiana University Press, pp. 268-276.]
- Tammela, Hiljar** 2009. Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944-1950: Kommunistliku Partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooallikana. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 145-157.

Tiiu Jaago (Tartu Ülikool), 2009

Tedre, Ülo 1964. Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogias. – Eesti rahvaluulest. Toim Veera Pino, Ülo Tedre, Richard Viidalepp. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 7-33

Voolaid, Kalle 2001. Jõumehe fenomen. Georg Lurich ajaloolisest tegelasest rahvajutu kangelaseks. – Pärimuslik ajalugu. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 183-201.

3. näide

Elu, lugu ja uurimine: metoodilisi vaatepunkte lähiminevikust jutustavate lugude uurimises 21. sajandi alguses

Vaatlus rajaneb kahe monograafia võrdlemisele: Eda Kalmre, *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest. Tänapäeva folkloorist* 7. Tartu, 2007, 2. tr 2008. 239 lk. Inglisekeelne kokkuvõte: *Fear and Hatred of the „Other“ in Post-War Tartu: A Folkloristic Study of Cannibalistic Rumours*. Ene Kõresaar, *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu, 2005. 239 lk. Inglisekeelne kokkuvõte: *Ideologies of Life: Collective Memory and Autobiographical Meaning-Making of the Past in Estonian Post-Soviet Life Stories*. Võrdluse aluseks on: (1) nõukogude ajast jutustamine 1990. aastatel – allikas, (2) jutustamise erinevad uurimisviisid – uurija individuaalsus, (3) interdistsiplinaarsus 21. sajandi alguse uurimises – teadusharude iseseisvuse ja omavahelise seotuse küsimus.

Rahvusvahelisel jutu-uurijate kongressil Ateenas 2009. aasta juunis pühendas Jyrki Pöysä oma ettekande viimasel neljal aastakümnel folkloristliku jutu-uurimise fookuses olnud tõsielulugude: linnalugude (tänapäeva muistendite) ja elulugude võrdlemisele (Pöysä 2009). Tuleb nõustuda, et mõlemad jutužanrid on seotud lähiminevikust jutustamisega ja mõneti omavahel ka põimunud; et mõlemad valdkonnad on 20. sajandi viimasel veerandil ja tänapäeval üha esiletulevamalt teadusringkondades kõneks.

Linnalugude ja elulugude folkloristlik võrdlus võiks olla aktuaalne ka Eesti kontekstis, kui mõelda viimasel ajal ilmunud artiklitele ja monograafiatele samast vallast.

Eesmärgiga mõista nende valdkondade seotust ja erisust, võrdlen alljärgnevalt Eda Kalmre monograafiat „*Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus*” (2007) ja Ene Kõresaare uurimust „*Elu ideoloogiad*” (2005). Keskendun kolmele aspektile:

- mil määral on linnalood ja elulood võrreldavad kui uurimisaines
- kuidas neis kahes monograafias esitatud uurimisviisid omavahel suhestuvad (uurija individuaalsuse ja teadusvaldkonna iseseisvusega seotud küsimus)
- kuidas neis töödes ilmneb interdistsiplinaarne uurimine.

Esmalt nimetatud töö kuulub folkloristikasse (mis ilmneb juba pealkirjast ja raamatu sarjastki), teise monograafia autor nii ilmselgelt oma tööd kindla teadusvaldkonna kaudu ei määratle. Autori eriala ja raamatu sarja põhjal võiks seda pidada etnoloogia valdkonda kuuluvaks, kuid sellele vihjeid ei anta. Pealkirjas kasutatav kollektiivse mälu mõiste on samas otseselt tagasiviidav Prantsuse filosoofi ja sotsioloogi Maurice Halbwachsi (1877 - 1945) töödele ja ühtlasi tema mõistele *mémoire collective*. Süvenemisel selgubki, et Ene Kõresaare käsitlusviis on otseselt lähtuv interdistsiplinaarsest, eriti Kesk-Euroopas aktuaalsest kultuuri mälu uurimise suunast (*cultural memory studies*).⁹

Interdistsiplinaarsusele viitab oma ettekandes ka folklorist Jürki Pöysä, väites, et vaadeldava perioodi omane uurimisviis (teaduspilt) on interdistsiplinaarne. Kuidas mõista interdistsiplinaarsust siis, kui autor määratleb oma teadusvaldkonna ja siis, kui ta seda ei tee. Teisisõnu, mil määral saab tänapäeval rääkida valdkonnasisese uurimuse interdistsiplinaarsusest ja vastupidi – interdistsiplinaarse uurimisviisi valdkondlikkusest.

Uurimisallikad

Eda Kalmre ja Ene Kõresaare käsitletav aines on omavahel võrreldav, kuna mõlema uurimuse alustekstid kõnelevad suures osas Teise maailmasõja järgsest ajajärgust Eestis: kuidas kogeti nõukogude võimu tulekut ja sõja mõju ning kuidas sellest tänapäeval räägitakse. Erinevused tulevad aga esile temaatilises ja käsitlustasandi plaanis. Eda Kalmre analüüsib kindla teemaga seotud jutte: Tartu linna vorstivabrikute ja inimliha söömislugusid, mida žanriliselt määratletakse kuulujuttudeks. Tema analüüsivate tekstide päritolu (arhiiviüleskirjutused, suulised intervjuud, vähemal määral elulood, ajaleheartiklid) on küllalt kirju. Sellest johtuv allikakriitiline aspekt tuleb kõneks konkreetsete tekstide analüüsi juures.

---

⁹ Vt lähemalt *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Toim Astrid Erll ja Ansgar Nünning. Berliin & New York: Walter de Gruyter, 2008. Raamat on ilmunud sarjas *Media and Cultural Memory / Medien und kulturelle Erinnerung* nr 8. Raamatus antakse ülevaade mälu-uurimisest sotsioloogilisest, filosoofilisest, poliitilisest, psühholoogilisest, kultuuriajaloolisest, kirjandusteaduslikust ja meedia-uuringute vaatepunktist.

Vastupidiselt eelöeldule pärinevad Ene Kõresaare uuritavad tekstid ühest ja samast kogust (EKLA f 350: 1980. aastate lõpul, 1990. aastate alguses kirjutatud ja Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis talletatavad kirjalikud elulood), mistõttu tema pühendab oma monograafias ka allika kujunemisloole eraldi tähelepanu. Üldisest elulugude kogumist vaadeldakse monograafias vanema põlve eestlaste autobiograafiaid. Põlvkonna piiri määrab jutustajate koolimineku aeg – need jutustajad jõudsid käia nõukogude-eelses koolis ja omandada vabariigimeelse (alg)hariduse.

Elulood kui tekstid on mõistagi pikemad ja temaatiliselt mitmekesisemad ning määramatud, võrreldes Eda Kalmre analüüsitud linnalugudega. Kui Eda Kalmre käsitus lähtub teemast, millest tulenevalt ehitatakse uurimus üles nii pärimuslikke kui ka ajaloolisi kontekste luues, siis Ene Kõresaare fookuses on lugude loomisaeg: ta otsib minevikutõlgenduse skeeme nõukogude-järgsetes eluloojutustustes ning analüüsib nende skeemide mäletamispoliitilisi kontekste. Kuna uuritavad eluloojutustused on loodud uurijate üleskutse ajal, siis ühtlasi on esil ka arhiivi (avalikkuse) ja kirjutajate-kaastöötajate teineteise mõistmine sel perioodil. Lugude teemaring jääb Ene Kõresaare käsitluses teisele plaanile, kuna tema peaeesmärk on leida nõukogude aja üldisem kujutamiskiis – lugude ideoloogia.

Eda Klamre lähenemiskiis

Eda Kalmre uurimisteemaks on sõjajärgsel perioodil levinud kuuldused vorstivabrikutest ja inimliha söömisest. Uurijana ei esita ta küsimust, kas selliseid vorstivabrikuid Tartus reaalselt asutustena tõepoolest eksisteeris, ja kui, siis kus vms, millele vastamine eeldaks nt asutuste eksisteerimist näitava või juhtumite kohtulikku arutelu sisaldava kaasaegse dokumentatsiooni olemasolu – kumbagi ju leitud ei ole. Uurida saab nimelt kuuldusi. Vorstivabrikute teemaline tava-arutelu piirdub poolt ja vastu väidetega – kas oli nii või vastupidi. Eeldusel, et see ei saanud nii olla, lisatakse ehk velgi, et see on ainult rahvaluule/folkloor. Selline lahendus folkloristi aga siiski ei rahulda. Kuuldused kujutavad endast asutuste-reaalsusega võrreldes teist laadi, aga siiski täiesti iseseisvat

reaalsust. Eda Kalmre, rõhutades nii oma monograafia pealkirjas kui ka käsitluses jätkuvalt, et tegemist on folkloristliku uurimisega, liigub teemaasetustelt ja küsimustelt (lähtudes juttudest) uute ja uute kontekstide avamise suunas, et lõppkokkuvõttes jõuda selleni, millist tegelikkust (tõde) need, sõjajärgse Tartu vorstivabriku kohta fikseeritud lood esitavad.

Esmalt antakse vorstivabrikuloo pärimuskontekst, visandades sõjajärgse inimliha-söömise jutu võimalikud kohalikud eelkäijad ning rahvusvahelised paralleelid. Ta kirjeldab 19. sajandi Tartu-tekste, milles kõneldakse, kuidas teaduses (meditsiinis) kasutatakse inimeste keha. Sarnaselt hilisema perioodiga on varasematelgi lugudel oma koht ajakirjanduses (need ei ole olemas mitte ainult rahva seas räägitavatena). Erinevus seisneb aga ajastuast: Eda Kalmre näitab, et inimkeha kasutamise teema aktualiseerub ajalooliselt murrangulistel ja sellega kaasneval vägivaldajärgul. Kummati assotsieerub see teema tänapäeval kuuldustega elundidoonorlusest kui ohust taas meditsiiniga (nagu 19. sajandi lugudes). Kas siit järeldub, et pöördelistel aegadel tuleb esile pigem majanduslik (toit, seep jms elutarbekaubad), stabiilsetel aegadel aga teadusliku tootmisega (meditsiiniga) seotud aspekt?

Eda Kalmre küsib edasi, miks aktualiseerub inimkeha tootmises kasutamise lugu sellisena just sõjajärgses Tartus. Teisisõnu (ja üldisemalt), millised on traditsiooni aktualiseerumise kontekstid. Vastuse loomiseks kasutab ta loo ja traditsiooniomaste motiivide aeg-ruumilise leviku andmete kõrval kohalikke dokumente – kaasaegset ajakirjandust, päevikuid, võimu loodud dokumente¹⁰, aga ka ajaloolaste uurimusi. Nende

---

¹⁰ Teemakohase ja nimelt ainult võimu koostatud dokumentidele tugineva paralleeli Eda Kalmre tööle pakub Hiljar Tammela artikkel „Millest Läänlane mõtles ja rääkis 1944-1950. Kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajaloollikana”, milles nähtub, et vorstivabrikute teema selleaegses Haapsalu meelsuslugudes puudub (Tammela 2009). Samalaadsetes dokumentides võib see teema aga siiski tähelepanuväärselt esineda: märtsist 1946 pärineb teade, „et Tallinnas olevat avastatud salajane vorstivabrik, kus vorsti valmistamisel kasutatud ka inimliha”, ohvriks on enamasti hulkuvad lapsed, ning „märtsi kuust peale, ei söö keegi nüüd praegu vorsti”. Samas hoiatatakse, et sellesse loosse tuleb suhtuda ettevaatusega, siiski on see aga näide „kuidas praeguse korra juures kõiki hirmutegusid võidakse uskuda ja kuivõrd jutud neist rahva hulgas levivad” (Informatsioon olukorra kohta Eestis 1945-1947. Rootsi Riigiarhiiv. Diverse mindre arkiv, Kartong 3: 4, lk 3-4). Ilmselt ei olnud Haapsalus maaläheduse tõttu toidupuudus sama päevakorral kui pisut suuremas linnas Tartus, kuid oluline on ka teine aspekt: Eda Kalmre rõhutab, et vorstivabrikute lood olid Teise maailmasõja järgsetes Euroopa linnades seotud varemte olemasoluga. Tartu oli varemtes, Haapsalu mitte.

allikate koosvaatlus võimaldab autoril üha lähemale jõuda sotsiaalse tegelikkuse temale, mis omakorda võimaldab tal teha käike traditsioonide võrdlevale maastikule. Erinevate allikate kooskasutus (kusjuures allikaid ei hinnata headeks ega halbadeks¹¹) ongi interdistsiplinaarsuse avaldumine valdkonnasiseses uurimises.

Tartu sõjajärgse sotsiaalsete suhete teema, sisalduv vorstivabrikute lugudes, haakub Eda Kalmre kontekstikeskse uurimuse kohaselt *oma* ja *võõra* selgepiirilise eristusega (seda nii etnilisel, kohalike ja sisserännanute kui ka võõra võimu pealetungi tasandil). Näiteks loo tegelased: kes on neis lugudes ohustatu ja kelles nähakse ohtu; miks oli toidupuuduse teema nii esiletulev – mis osa selles mängis turg (kus ühelt poolt oli üldisele toidupuudusele vaatamata kõike saada, kuid mis teiselt poolt sümboliseeris mineviku – Eesti Vabariigi aja – ja oleviku – Nõukogude aja – konflikti nii võimu kui ka majandamissüsteemi toimimise mõttes). Lugudes ilmnevad sotsiaalsete suhete poliitilised (sh nõukogude rahvus- ja majanduspoliitikast tulenevad) tahud, mis põimuvad argieluliste suhetega (nt linnas olevate pirukaputkade teema; teave, et linnatänavatel kasse ja koeri tõesti ei olnud; kirjeldused jutustajate igapäevastest käikudest, millega sujuvalt haakub siis juba teave vorstivabrikutest).

Süvenedes üha enam juttude struktuuri üksikosadesse, toob Eda Kalmre esile üha uusi tahke. Näiteks vorstivabrikute ja kurjuse kehastumist neis lugudes, kus tuleb taas esile traditsiooni ja ajastuspetsiifika sidusus. Ilmnevad sõja- ja näljaegade lugude tegelaste soolised ja ealised iseärasused. Traditsioonilistes lugudes on ohvriks reeglina lapsed, kurjuse kehastajaks naised. Ent päriselt nii see teema ei realiseeru sõjajärgsetes Tartu lugudes, s.o. ajajärgul, kus vägivald naiste üle oli teatud, kuigi ühiskonnas tabu. Neis lugudes kehastab kurjust mees, ohvriks on nii naised kui ka lapsed.

Jutustajate kaupa loo tänapäevaseid esitusi analüüsides astub Eda Kalmre lähemale eluloo uurijate tööle. Ta käsitleb meenutamise erijooni personaalsel ja impersonaalsel

---

¹¹ Vrd nt Merilin Kotta (2009: 40) seisukohta: „Mälestuste kui ajalooallika miinuseks on subjektiivsus (faktide valikulisus, unustamine või segiajamine, kirjutamise motiiv, sümpaatiad, emotsioonid ja fantaasia) [---]”. Või Hiljar Tammela (2009: 145) sõnastuses: „[a]ga selline, n-õ kollektiivne mälu ei ole just kõige parem ajalooallikas”.

tasandil, kus esimesel juhul annab tooni tolerantsus, teisel aga stereotüüpsus, suhete skemaatilisus. Inimesed ei jutusta mitte ainult ühe-episoodilist lugu vorstivabrikust, vaid kirjeldavad oma elu teatud ajaperioodil, kuhu kuulub ka hetkel käsitletav lugu. Selles ekskursis tulevad esile jutustaja esitatud loo raamistikuga seotud uurimisaspektid: milliseid jutu ülesehitus- ja esitusviisivõtteid jutustaja valdab ja kasutab, sh eesmärgiga, et olla kuulajale arusaadav. Eda Kalmre eristab terviklikust esitusest ajaloolise (*Tartu tollel ajal*), personaalse (*siis me käisime...*) ja muistendilise või kuulujutulise perspektiivi (*räägiti, et...*). Vastavalt sellele jaotusele (millisesse raamistikku jutustaja oma loo asetab) võib analüüsida ka tõlgendustasandeid.

Tuleb nõustuda autori seisukohaga, milles ta rõhutab emotsioonide osa meenutamisel. Endel Tulvingu järgi osalevad emotsioonid teabe meeldejätmisel, mistõttu meeldetuletamisel tuleb teave taas lahti pakkida teda ümbritsevatest emotsioonidest, millega koos info mällu talletati (Tulving 1994: 48). Eda Kalmre uurimuse emotsioonidega seotud analüüsiringiks on lugude üldhäälestust kujundavad raamid nagu huumor või kirjeldatava nähtuse mütologiseerimine.

Sõjajärgsel perioodil kujutasid vorstivabriku-lood vihjeid tegelike ohtude olemasolule samas, jutustamiseaegses keskkonnas. Inimkeha kasutuslugude edasiarendused omandavad reaalse ohu möödumisel aga uusi värvinguid, muutudes näiteks 1960.-70. aastatel aja- ja kohamääramatuteks ajaviitelisteks õuduslugudeks. Üldplaanis näebki Eda Kalmre neis inimese keha söömisega seotud lugudes kahte jututraditsioonis sisalduvat potentsiaali: sõjajärgses argielus realiseerunud ohutunne; kui see aga taandus, siis tuli esile huumor. Loo potentsiaali realiseerumine (aktualiseerumine konkreetsetes jutustamiskontekstis) seostub seega jutustaja ja tema keskkonna vahelise seose eripäraga, mille tingib lugude funktsioon: jutustaja püüd jutustamise käigus tõsielu kontrolli alla saada.

Autor käib koos lugejaga läbi teekonna, kus ta näitab vorstivabrikukuulduste seost tegelikkuse selle osaga, mis kõneleb sotsiaalsetest suhetest. Ta nimetab kõnesoleva

motiivi sotsiaalse tõe metafooriks. Teisisõnu, vorstivabrik neis lugudes on ennekõike tõsielufakt sotsiaalsete suhete mitte reaalse asutuse tasandil.

Ene Kõresaare lähenemisviis

Sarnaselt Eda Kalmrele analüüsib ka Ene Kõresaar nõukogude aja meenutamist tänapäeval. Lähenemisviisid ja –teed on mõlemal autoril aga erinevad. Kui Eda Kalmre lähtub tekstidest ning loob seejärel neile erinevat laadi kontekste, mõtestamaks juttude tähendusi, siis Ene Kõresaar fokuseerib oma vaatluse ajale, mil uuritavad elulood jutustati. Seega ei lähtu ta lugude analüüsis taotlusest luua kontekste omaaegse tõsielu mõistmiseks, vaid küsib, kuidas nende lugude minevikukirjeldused sõltuvad kirjutamisajast. Töös visandabki ta neid skeeme, mis iseloomustavad jutustamisaegseid mineviku kujutamise viise. Ta küsib, miks on vaadeldavas elulookogus esil just sellised kirjeldused (ja ühtlasi teemad), teised aga jäävad varju. Tekste analüüsib ta domineerivat minevikukäsitust (teatud skeeme) esindavate lugude ja nn vastuajalugu pakkuvate lugude kaudu.

Tõik, et vastupidiselt Eda Kalmrele ei kasuta Ene Kõresaar oma käsitluses erinevat tüüpi allikaid, on interdistsiplinaarsuse kontekstis huvi pakkuv. Kui Eda Kalmre folkloristlikus töös avaldus interdistsiplinaarsus uute, folkloristikale tavatute allikate analüüsis, siis Ene Kõresaare töös ilmneb interdistsiplinaarsus uurimuse teoreetilises raamistikus – küsimused, mida esitatakse üht tüüpi allikale, on kujunenud interdistsiplinaarse uurimisviisi raames. Antud juhul on see seotud avaliku ja privaatse vahelise dialoogiga. Arhiiv kujutab endast teatud silda avaliku (nt kooliõpetuse, teaduslike tõlgenduste, ajakirjanduses kajastatavate häälestuste) ja privaatse vahel (jutustajate individuaalne lugu, mida nad omakorda loovad avalikkusest mõjutatuna ja avalikkuse jaoks).

Kõnesolev tõlgendustasand – ideoloogia – on esmapilgul hoomamatu. Räägivad ju inimesed oma elust nii, nagu nad seda läbi on elanud. Elu (nagu minevik) ju ei muutu, hoolimata jutustamise ajast. Ene Kõresaar aga lähtub arusaamast, et muutuvad valikud, millest jutustatakse. See haakub Endel Tulvingu käsitlusega mälust ja valikutest:

jutustamise ajenditest (Tulving 1994: 68). Valikud (sh mida jutustajad eeldavad neilt oodatavat jne) on Ene Kõresaare käsitluse kohaselt ideoloogilised. Ideoloogia kui analüüsitase koondub kogukondlikust (jutustajate ringi sisesest) üldisemale – avalikule pinnale: kuidas suhestuvad omavahel ametlik ajalookäsitlus, koolis õpitu, kodus räägitu jms neis eluloojutustustes, mis on arhiivi saadetud 1980. aastate lõpul, 1990. aastatel. Ühtlasi keskendub Ene Kõresaare dialoogile avaliku ja privaatse vahel, kus esimest esindab uurijate sõnum *ajaloo valgetest laikude täitmisest; rahvale mälu tagasi andmisest* ja teist jutustajate sõnum rahvusriigi järjepidevusest ning nõukogudeaegsest katkestusest.

Jutustamise ideoloogiat käsitlev uurimistasand on nähtavam (mõistetavam), kui domineerivad teemad ja käsitlusviisid (skeemid) muutuvad. Näiteks 2000. aastal arhiivi saadetud loos keskendub jutustaja, 1934. aastal sündinud naine (see põlvkond jääb küll Ene Kõresaare käsitlusest välja) murrangutele ajaloos, oma elust kirjutab ta vaid konspektiivselt. 2006. aastal arhiivi saadetud, 1939. aastal sündinud naise loos on konspektiivselt aga esitatud ajalugu: „Sõda. Okupatsioon. Arreteerimised. Lahingud sakslaste ja venelaste vahel Eestimaa pinnal. Kommunistide võit. Hukkamised ja massiküüditamised. Sini-must-valge lipp vahetatus sirbi ja vasara punalipuga”. Samas lugu ise keskendub isikliku elu sõlmküsimuste lahtiharutamisele.¹²

Võimalik, et ideoloogiatasand tulebki selgemini esile erineval ajajärgul jutustatud lugude võrdleva vaatluse kaudu? Nii või teisiti on Ene Kõresaare otsingutes esil avalikkuse osa privaatse esitamisel avalikus teaberuumis. See puudutab nt küsimusi, mida jutustaja on nõus avaldama oma eluloost üldsusele, lähtudes ettepanekutest-üleskutsetest ja „õhus” olevast aimdusest, mida neilt oodatakse ja kas just nende lugu on vastavuses üldsuse ootustega. (Lugusid mitte üksnes ei jutustata/ei jäeta jutustamata, vaid neid ka kuulatakse/ ei kuulata.)

Kui Eda Kalmre viitab pidevalt oma uurimuse folkloristlikule taustale, siis Ene Kõresaar seab teadusvaldkonnast ettepoole uurimisviisi, mida ta nimetab mälu-ja eluloouurimiseks ja mis oma alustelt on seotud sotsioloogia ja filosoofiaga, ent mis on kujunenud

---

¹² Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA f 350: 1120; EKLA f 350, 2006: 93.

interdistsiplinaarseks. Samas on kõnesoleval mälu-uurimistraditsioonil oma küllalt spetsiifiline terminoloogia, mis ei ole väljaspool seda uurimisviisi üheselt äratuntav. Sel põhjusel liigubki Ene Kõresaar oma käsitluses teoreetiliste raamide, eriti mõistete selgitamiselt analüüsitava tekstide suunas (mitte vastupidi).

Nii võib Ene Kõresaare tööd mõista ka kui lähtumist inspiratsioonist, mis on saadud teatud uurimistraditsiooni kuuluvate uurimuste lugemisest ja mitte uuritavatest originaaltekstidest. Ühtlasi võib sellist käsitlusviisi siis mõista kui teoreetiliste raamide, sh mõistete kohandumist konkreetsele tekstikogumile. Samas on see ikkagi raamatus esitatud liikumisviis, mis ei pruugi kattuda tegeliku töö järjega. Kui lugeda elulugusid suurel hulgal (mis on kõnesoleva töö üks etappidest, vt Kõresaar 2005: 113), siis tõepoolest tekivad ettekujutused teatud dominantidest (antud juhul nt eluloosündmuste põimimine ajaloo-sündmustega sel määral, et puht isikliku elu teemade esitus jääb tagasihoituks; eelistatavalt kõneldakse nõukogude repressioonidest teiste ajaperioodide ja võimude ees). Nii on mõneti ootuspärane, et uurija ette kerkis küsimus, kuidas neid dominante esitada ja seletada just nende rõhkude esilolekut. Antud juhul teeb autor seda ideoloogia mõiste kaudu, rakendades mälu-uurimises kasutatavat terminoloogiat.

Ideoloogiat mõtestab Ene Kõresaar kui tõlgendamist. Ent miks mitte siis kasutada mõistet „tõlgendus”? Tõlgendus eeldab ennekõike jutustajalt kuuldu mõistmist, empaatiat. Ideoloogiatasand on aga seotud mõjutuste ja mõjutamistega, sh tahtmatute, teadvustamatutega just sellel eelkirjeldatud avaliku ja privaatses dialoogis. Ene Kõresaar teadvustab seda lõhet, mis võib tekkida jutustaja mõistmise ja ideoloogia väljatoomise vahel: „Uurimuses kohtuvad kaks interpretatsiooni, elulookirjutajate ja minu kui eluloo-uurija oma (viimane domineerib töö akadeemilistest ambitsioonidest lähtuvalt). Esimene tõlgendus väljendab arusaama elust sotsiaalsetes, ajaloolistes ja kultuurilistes muutustes, teine omakorda arusaama sellest arusaamast” (Kõresaar 2005: 35). Võib küsida, kus õieti ideoloogiatasand tekib: kas see on jutustaja loos, uurija loos või kusagil vahepeal? Ene Kõresaar ei analüüsi ideoloogia ilmumist mitte nt lingvistilisest vms väljenduslikust aspektist (mis tooks päevakorda lähtumise tekstist, eeldades teksti täppisanalüüsi), vaid mälu- ja poliitilistest vaatepunktist (mis võimaldab analüüsida

konkreetsete testide ja neid mõjutavate diskursuste vahealale jäävaid sõlmkohti). Ene Kõresaare järgi, kui eluloojutustus jaotada kaheks pooluseks: see, mis tegelikult juhtus (sündmused, kogemused) ja diskursiivseks (jutustamisreeglid, sotsiaalsed „teated”, tekstid jms, mis on samuti omakorda sündmused ja kogemused), saabki eristada eluloost ideoloogiatasandi – see asub diskursiivsuse teljel, olles samal ajal dialoogis selle osaga eluloost, „mis tegelikult juhtus” (Kõresaar 2005: 13-14). See muudabki Ene Kõresaare käsitlustasandi folkloristliku tööga võrreldes tunduvalt jutustaja- ja jutustuse ülesemaks. Uurijate valitud vaatlustasandite erinevus on ühtlasi asjaolu, mis õigustab sama allika erinevaid uurimusi: need ei dubleeri üksteist, vaid avavad alati erinevaid tähendusi ja seoseid.

Kokkuvõte

1990. aastate jutustajate poolsed Nõukogude aja tõlgendused Ene Kõresaare monograafias on käsitletud rahvuslikkuse ja katkestuse mõistete kaudu: see on normaalse riigi (rahvusriigi) ja ühiskonna ning inimese elukäigu normaalset kulgu katkestav aeg. Selline uurijaposition võimaldab tal elulugude-aega periodiseerida ja näidata nende lugude jutustamise poliitilist laetust.

Eda Kalmre töö pakkus aga teise tahu nõukogude aja meenutamise eripärase: esile tuli traditsiooni järjepidevus ja selle aktualiseerimise ajaloolis-poliitilis-sotsiaalne kontekst. Need seisukohad (katkestus vs traditsiooniprotsess) ei ole vältimatult üksteisele vastukäivad. Pigem vastupidi: katkestus ja aktualiseerumine on mõlemad vaadeldavad ajakäsituste kontekstis, kus aja kulgu tajutakse (ja esitatakse) aja erinevate kvaliteetide võrdlemise kaudu. Ene Kõresaar kasutab eluloojutustuse ajasuhteid väljendava mõistena eluloosünkretismi mõistet. See hõlmab endas jutustatavaid sündmusi ja jutustamist kui sündmust, aga ka sündmuste ja kogemuste erinevaid tasandeid (individuaalne, ajalooline, sotsiaalne). Küsimus on, milliste ajajärkude ajakvaliteete võib leida temajutustustes, milliseid elulugudes. Vastus võib peituda mh ka žanripetsiifikas. Loo üldine raam (*minu elu lugu; minu elu tol perioodil*) ja jutustamisajend (*avalikustada, mis juhtus minu, minu pere, meie rahvaga; mida arvata Tartu sõjajärgsest kuuldusest inimliha söömise ja*

vorstivabrikute kohta) hakkavad mõjutama jutustatava sündmuse üksikkohti ja tähendusi. Nii katkestust kui ka traditsioonijärjepidevust uurides teadvustatakse teatud ajajärku kuuluvast sündmusest jutustamise seotust jutustamisajaga.

Võiks ju eeldada, et Eda Kalmre materjal – tekstid vorstivabrikust – on oma loomult täiesti midagi muud (mütologiseeritud impersonaalsed tõsielu seisukohalt usutamatud lood) kui Ene Kõresaare analüüsitud (elukäiku kirjeldavad personaalsed lood). Kui aga süüvida uurijate esitatud analüüsi, ilmneb, kuidas vorstivabriku lugudes on olemas tõsielu kujutamise usutavad tahud, sh personaalsed; ja vastupidi, kuidas autobiograafilises loos on usutud mineviku jooni, mütologiseeritud mineviku-kujutelmi, stereotüüpseid ettekujutusi ja kirjutamis/kirjeldamisviise.

Eda Kalmre töös lähtuti tekstist, selgitades nende ajastusidusust ja toetumist traditsioonile, mis aktualiseerub teatud tingimustel teatud viisil. Nii võib vorstivabriku esmahooga uskumatuteks peetavates lugudes ära tunda tänapäevaseid samalaadseid tekste (nt elundidoonorlus), mille usutavus ei seisne mitte niivõrd sündinud fakti uskumises, vaid teatud sotsiaalsetele ohtudele tähelepanu osutamises ja täpsemalt, kuidas ühiskonnas vastuvõetaval viisil sellest ohust kõnelda. See on aga ideoloogiatasand – kuhu Eda Kalmre oma analüüsis välja jõudis ja millest Ene Kõresaar oma liikumist tekstide suunas alustas.

Kirjandus

Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (toim) 2008. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Media and Cultural Memory / Medien und kulturelle Erinnerung 8. Berliin & New York: Walter de Gruyter.

Kotta, Merilin 2009. Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna kaasaegsete nägemuses. – Läänemaa Muuseumi toimetised 12, lk 38-70).

Pöysä Jyrki 2009. Life Stories and Urban Legends in the Context of Postmodern Narrativity. – Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations. 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Programme and

Tiiu Jaago (Tartu Ülikool), 2009

Abstracts. June 21-27, 2009. Athens: Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, lk 194-195.

Tammela, Hiljar 2009. Millest Läänlane mõtles ja rääkis 1944-1950. Kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooallikana. – Läänemaa Muuseumi toimetised 12, lk 145-157.

Tulving, Endel 1994. Mälu. Tallinn: Kupar.